

А.М.Нысанбаева¹

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Халықаралық қатынастар кафедрасының доцент м.а., с.ғ.к.

Г.Ж.Сыздықова²

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Саясаттану және конфликтология мамандығының ІІ курс магистранты

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ӨҢІРІНДЕГІ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ ӨЗЕНДЕР МӘСЕЛЕЛЕРІ БОЙЫНША ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНІҢ СУ САЯСАТЫ

Аңдатпа

Экологиялық қауіпсіздік жүйесінде су мәселесі ерекше орын алады: су ресурстарының тапшылығы, ластануы, тұрғындарды ауыз сумен қамтамасыз ету, трансшекаралық өзендерді пайдалану. Орталық Азия аймағының тұрғындарының негізгі ауыз су көзі болып табылатын трансшекаралық өзендерді тарату және пайдалану мәселесі шешілмеген. ХХ ғасырдың басынан бастап біздің планетамыздың халқы 1 миллиард адамды құрайды. Туісініше 6 миллиардқа дейін өсу жан басына шаққандағы су мөлшерін 6 есеге азайтты, қазіргі кезде әлемнің 80 елі су ресурстарының тапшылығын сезінуде. Бұл жағдайды өзендердің трансшекаралық табиғаты одан әрі ушықтыра түседі. Әлем халқының 40% трансшекаралық мәртебесі бар 300 өзен массивінде тұрады. Орталық Азия елдері үшін қазіргі кезде су тапшылығы проблемасы бар. Егер бұл мәселе бірге шешілмесе, мәселе одан әрі ушығуы мүмкін. Егер әр мемлекет бұл мәселені эгоистикалық тұрғыдан қарастыруға және шешуге ұмтылса, жағдай одан әрі ушығып кетеді.

Кілт сөздер: су, қауіпсіздік, трансшекаралық өзендер, Орталық Азия аймағы

А.М.Нысанбаева¹

¹PhD, и.о. доцент, Международнй казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави.

Г.Ж.Сыздықова²

²Магистрант ІІ–го курса по специальности Политология и конфликтология Международнй казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави

ВОДНАЯ ПОЛИТИКА СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ ПО ВОПРОСАМ ТРАНСГРАНИЧНЫХ РЕК В ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКОМ РЕГИОНЕ

Аннотация

Особое место в системе экологической безопасности занимают водные вопросы: дефицит водных ресурсов, загрязнение, обеспечение населения питьевой водой, использование трансграничных рек. Не решен вопрос о распределении и использовании трансграничных рек, которые являются основным источником питьевой воды для населения Центрально-азиатского региона. С начала ХХ века население нашей планеты составляет 1 миллиард человек. Рост до 6 миллиардов соответственно сократил количество воды на душу населения в 6 раз, и в настоящее время 80 стран мира испытывают дефицит водных ресурсов. Эта ситуация еще больше усугубляется трансграничным характером рек. 40% населения мира проживает на территории 300 речных массивов, имеющих статус трансграничных. Для стран Центральной Азии в настоящее время существует проблема нехватки воды. Если эту проблему не решить вместе, проблема может усугубиться. Если каждое государство стремится рассматривать и решать этот вопрос с эгоистической точки зрения, ситуация ухудшается.

Ключевые слова: вода, безопасность, трансграничные реки, Центрально-азиатский регион

Nysanbayeva A.M.¹

¹ Acting Associate Professor, Department of International Relations, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University.

Syzdykova G.Zh.²

²Second Year Master's Student in Political Science and Conflict Studies, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

WATER POLICY OF THE CENTRAL ASIAN COUNTRIES ON TRANSBOUNDARY RIVERS IN THE CENTRAL ASIAN REGION

Annotation

Water issues occupy a special place in the system of environmental security: water resources deficit, pollution, provision of drinking water to the population, use of transboundary rivers. The issue of distribution and use of transboundary rivers, which are the main source of drinking water for the population of the Central Asian region, has not yet been resolved. Since the beginning of the twentieth century, the population of our planet is 1 billion. Growth to 6 billion, respectively, has reduced the amount of water per capita by 6 times, and currently 80 countries of the world lack water resources. This situation is further aggravated by the transboundary nature of rivers. 40% of the world's population lives on the territory of 300 river massifs that have a cross-border status. For the countries of Central Asia, there is currently a problem of water scarcity. If this problem is not solved together, the problem may become worse. If each state does seek to consider and resolve this issue from an egoistic point of view, the situation becomes worse.

Key words: Water, security, transboundary rivers, Central Asian region

Кіріспе

Мақаланың өзектілігі: Орталық Азия елдеріне жататын Қазақстан, Қырғыстан, Түркіменстан, Тәжікстан және Өзбекстан ұзақ жылдар бойы су ресурстарының тапшылығын көріп отыр. Өңірдің сонау ғасырлардан бері келе жатқан негізгі кәсібіне егін және мал шаруашылығы болса, ал су – негізгі шектеулі фактордың бірі болды. Орталық Азияның бұрынғы республикаларының тәуелсіздік алғаннан кейін өздерінің барлық күштерін ел экономикасын көтеру мен мемлекеттің жаңа институттарын құруға бағыттады. Осы кезде ең өзекті мәселелердің бірі – өңірдің мемлекеттері арасындағы трансшекаралық өзендердің су ресурстарын бөлу шешусіз қалды. Ірі трансшекаралық өзендердің беттік ағынының құрылуы өзіне экономикалық, су – энергетикалық, экологиялық және саяси мәселелерді біріктіретін кешенді сипатқа ие.

Орталық Азияның ерекшелігі - су ресурстарын бөлудің біркелкі еместігі. Облыс мерзімді құрғақшылыққа бейім ауданда орналасқан, оның әсері бірінші кезекте ауыл шаруашылығы дақылдарының өндірісіне әсер етеді, оны өсіру суаруға негізделген. Тәуелсіздігін жариялап, нарықтық мемлекеттер құру жолына түскен Орталық Азия елдері су ресурстарын бақылау және бөлу саласында тәуелсіз саясат жүргізе бастады. Су-энергетикалық ресурстарды пайдалану жөніндегі мемлекеттік жоспарлары бірінші орынға шықты. Орта Азия мемлекеттерінің әрқайсысы өздерінің су ресурстарын басқару саясатын жүзеге асыра отырып, ұлттық мүдделерді қолдана бастады, оларды көршілердің мүдделерімен қалай байланыста болатындығы және жалпы аймақтағы жағдайға қалай әсер ететіндігі туралы аз ойланды.

Орталық Азия елдерінің саясатына олардың экономикалық дамуы мен әлеуметтік процестеріне байланысты факторлар үлкен әсер етеді. Демографиялық жағдай Орталық Азия үшін негізгі проблема болып қала береді. Судың жетіспеуімен халықтың өсуі елдер арасындағы келіспеушілікті тудырып, аймақ мемлекеттері арасындағы бәсекелестікті күшейтеді. Орталық Азия елдеріндегі су ресурстары экономиканың көптеген салаларының және ең алдымен ауыл шаруашылығының жағдайын анықтайтын негізгі факторлардың бірі болып табылады. Су тапшылығы және өзен ағыны сапасының төмендеуі әлеуметтік-экономикалық және экологиялық мәселелерді шешуді қиындатады. Осы себепті су

ресурстарына тұрақты қол жетімділік мәселесі аймақ елдері үшін басымдықтардың біріне айналды.

Елдер арасындағы қарым – қатынастың ушығуының негізгі себебі жоғарғы (Тәжікстан, Қырғыстан) және төменгі ағыстардағы (Қазақстан, Түркіменстан) трансшекаралық өзендердің су ағынының режимі. Қазақстан және Өзбекстан мұнай, газ және өзге де ресурстардың қоры орналасқан өндірістік дамушы мемлекет. Бұл мемлекеттер өңірдегі елдер арасында халық саны жоғары. Төменгі ағыста орналасқандықтан, олар жоғарғы ағыстағы Қырғыстан және Тәжікстан секілді мемлекеттерге тәуелді.

Орталық Азия мемлекеттерінің саясатына климаттың өзгеруі де әсер етіп отыр. Орталық Азия аймағын суы аз жылдар көптеп болып, келешекте бұл қалыпты жағдай болуы да мүмкін. Орталық Азия республикаларының 2025 жылға қарай халық санының артуы, қосымша су ресурстарының қажет ететіні сөзсіз. Су ресурстары әлеуметтік – саяси, этно – ұлттық және халықаралық қақтығыстардың потенциалды көзіне айналды. Бұл трансшекаралық өзендердің жоғарғы және төменгі ағыстарындағы мемлекеттердің саяси ұстанымдарымен байланысты болды. Тәжікстан мен Қырғыстан түрлі бағалаулар бойынша өңірдегі барлық беттік су қорларының 80 % бақылайды, электроэнергия өндіру үшін су ресурстарын жазда ғана емес қыс мезгілдерінде де суды тастап отырады. Нәтижесінде күшті иіңтірекке ие бола отырып, шекаралас – Қазақстан, Өзбекстан және Түркіменстан мемлекеттеріне әсер ете алады. Осыған байланысты Орталық Азия мемлекеттері үшін негізгі міндеттердің бірі әрбір мемлекеттің ұлттық мүддесін есепке алатын механизмді іздеп, көп жақты негізде өңіраралық қарым – қатынасты және тұрақты экономикалық даму жағдайы үшін өңірлік қауіпсіздікті қамтамасыз етудің алғышартын құру болып табылады. Орталық Азия аймағы су ресурстарының шектеулілігімен, оларды пайдаланудың маусымдық және аумақтық біркелкілігімен сипатталады. Төменгі Орталық Азия елдері ағынның жоғарғы жағындағы пайдаланушыларға тәуелді. Өз кезегінде, ағыстағы елдердің сұраныстарына байланысты ағынды елдер қиындықтарға тап болуы мүмкін. Судың тапшылығы мен ластануы аймақ экономикасының алдында тұрған ең күрделі проблемаға айналуда. Өсіп келе жатқан су тапшылығы халықтың азық-түлікпен қамтамасыз етілу деңгейін және жұмыспен қамтылуын төмендетеді, бұл аймақ елдеріндегі кедейлікпен күрес мәселесін шешуді қиындатады. Су ресурстарының сарқылуы мен ластануы экологиялық жағдайдың нашарлауын да анықтайды. Суды пайдаланудың ағымдағы және келешектегі қажеттіліктерін тең және тұрақты қамтамасыз ету Орталық Азия аймағы мемлекеттерінің су бөлімдері қолданыстағы мемлекеттік шекаралармен сәйкес келмейтін трансшекаралық су ресурстарын басқару саласындағы экономикалық өзара әрекеттесуін талап етеді. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, жалпы су ресурстарының болуы халықаралық қақтығыстардың себебі де, көрші елдердің интеграциясы үшін қосымша экономикалық негіз бола алады. Қалыптасқан жағдай су ресурстарын бірлесіп басқарудың сенімді механизмін әзірлеуді және осы саладағы ынтымақтастықтың тұрақтылығын арттыруға және аймақ елдерінің экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз ететін мемлекетаралық институттарды қалыптастыруға бағытталған экономикалық саясатқа тиісті түзетулер енгізуді талап етеді. Орталық Азия аймағы шеңберінде бүгінгі таңда энергетикалық ресурстарға, ең алдымен, мақала тақырыбының өзектілігін анықтайтын өзара экономикалық қатынастардың су компонентіне ерекше назар аударылатыны кездейсоқ емес.

Ғылыми маңыздылығы. Мақалада қарастырылған ғылыми мәселе өте көлемді және күрделі. Мәселенің ауқымдылығы мен маңыздылығы қазіргі кезде Орталық Азия аймағында трансшекаралық су ресурстарын пайдалану проблемаларын жан-жақты зерттейтін жұмыстар әлі де аз деп айтуға мүмкіндік береді. Осы тақырып бойынша жарияланған қол жетімді жұмыстардың көпшілігі негізінен Орталық Азия аймағындағы су проблемаларының құқықтық немесе экологиялық аспектілерімен шектелген. Сонымен бірге, аймақтағы трансшекаралық су ресурстарын пайдаланудың саяси - экономикалық құрамдас бөлігіне айтарлықтай аз көңіл бөлінді. Мұны, атап айтқанда, соңғы бірнеше жыл ішінде қорғаған экономика ғылымдарының кандидаты мен докторы дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациялар тақырыбы бойынша Жоғары аттестаттау комиссиясының мәліметтерін талдау дәлелдейді, бұл осы тақырыпқа арнайы жеткілікті дәрежеде зерттелмегендігін көрсетті.

Мәселенің даулы сипаты, тұжырымдамалық және әдістемелік тәсілдердің жеткіліксіз дамуы, туындаған проблемалардың өзектілігі, Орта Азия елдер үшін маңызды трансшекаралық

өзендердің ортақ су қорларын басқарудың жаңа механизмін ғылыми қолдау қажеттілігі Азия аймағы, зерттеу тақырыбын таңдауды, оның мақсаттарын және міндеттерін тұжырымдауды қажет етті.

Орталық Азиядағы су ресурстарының жай-күйін олардың саны мен сапасының параметрлері аймақ мемлекеттері арасында туындайтын су қатынастары жағдайында саяси-экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етуін зерттеу, сондай-ақ су ресурстарын пайдалануға қатысты Орталық Азия аймағында туындаған проблемалардың барлық спектрін жан-жақты зерттеу, сондай-ақ осы негізде Орталық Азия аймағындағы трансшекаралық ынтымақтастықтың жаңа механизмін әзірлеу.

Орталық Азия аймағындағы су ресурстарын кешенді басқару арқылы суды бірлесіп пайдалануды жақсарту бойынша ұсыныстар беру.

Жұмыстың мақсатына сәйкес келесі міндеттер қойылды:

Орталық Азия аймағы елдеріндегі трансшекаралық су бассейндерінің жағдайын бағалау;

трансшекаралық су ресурстарын пайдалану саласындағы Орталық Азия аймағының қазіргі проблемалары туралы толық түсінік беру;

жалпы су ресурстарын пайдалануды оңтайландыру мақсатында су проблемаларын шешудің бар мүмкіндіктерін ашып, трансшекаралық ынтымақтастықтың тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар әзірлеу;

өңірдің су тапшылығының саяси - экономикалық проблемасын зерттеу және оны жою бойынша қабылданған шараларды талдау;

су саласындағы қатынастар проблемасы және олардың аймақтың дамуына әсері тұрғысынан Орталық Азия аймағының су әлеуетін бағалау;

Орталық Азия аймағының Су стратегиясына ұсыныстар әзірлеу және су заңнамасының қалыптасу процесін талдау;

суды үнемдеу және консервативті пайдалану құралы ретінде су ресурстарына баға белгілеу институтын енгізу қажеттілігін дәлелдеу;

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі: жүйелі және салыстырмалы талдау, бұл құжаттық және ғылыми дереккөздер, ақпарат, статистикалық материалдар, сонымен қатар ғалымдар мен мамандардың тұжырымдамалық әзірлемелері негізінде объектіні және пәнді зерттеуге мүмкіндік берді. Орталық Азия аймағының су ресурстарын күрделі және динамикалық зерттеулер, маңызды элементтер мен олардың өзара байланыстарын анықтау.

Зерттеу нысаны: Орталық Азия аймағындағы трансшекаралық су ресурстарын олардың тапшылығы жағдайында бірлесіп пайдалану мәселелері.

Мақаланы дайындау барысында Воропаев Григорий Васильевич, Данилов-Данилян Виктор Иванович, Духовный Виктор Абрамович, Кадыров Абрар Асрарович, Кожаков Асан Егинбаевич, Новиков Руслан сияқты Ресейден және Орта Азия аймағындағы танымал зерттеушілердің еңбектеріне сүйенді. Юрьевич, Понамарева, Елена Григорьевна Пірімбетов Серік Достанұлы, Рудов Георгий Алексеевич, Рыбалкин Валерий Евгеньевич, Сәрсембеков Төлеген Тәжібайұлы, Усубалиев Турдакун Усубалиевич және шетелдік сарапшылардың, мысалы, Асит Бисвас, Джером Делли Присколи, Мұстафа Халил, Малин Фалкенмарк, Питер Глейк және басқалардың еңбектері зерттелді.

Зерттеу әдістемесі. Зерттеуді жүргізу барысында зерттелетін мәселеге негізгі факторды анықтайтын және даму заңдылықтарын айқындауға мүмкіндік беретін талдау және салыстыру жүйесінің әдістері қолданылады.

Мақала көптеген ресми құжаттар мен ақпараттық материалдармен ұсынылған дереккөздердің кең базасы негізінде жазылды: әлем лидерлерінің сөйлеген сөздері, конвенциялар мен халықаралық шарттар, ТМД, ЕурАзЭҚ, ШЫҰ құжаттары, аймақ мемлекеттерінің сыртқы істер министрлігі ақпараттық-анықтамалық материалдары Ресей мен Орта Азия мемлекеттерінің агенттіктері. Сондай-ақ монографиялар, жинақтар, отандық және шетелдік авторлардың ғылыми еңбектері, мақалалары, ТМД елдерінің мемлекет және саяси қайраткерлерінің сөздері, БАҚ материалдары қолданылады.

Табиғи тұрғыдан алғанда, Орталық Азия - бұл біртұтас территория, бұл бірлікті, ең алдымен, Амудария, Сырдария, Шу, Талас өзен жүйелері қамтамасыз етеді. Қазіргі кезде Орта Азияның бұрынғы одақтас республикаларының шекаралары мемлекеттік шекараларға

айналды. Көптеген табиғи ресурстар әр елдің шекарасында біркелкі таралмай, оларды тиімді және ұтымды пайдалану үшін жаңа заманауи ережелерді қажет етіп отыр. Орталық Азия елдерінің ынтықтастығына тәуелді негізгі үш мәселе бар[1].

Орталық Азия аймағындағы су ресурстарын басқару біртұтас тәсілді қажет етеді. Аумақтың су, өндіріс, энергия мен экожүйені, саяси және экономикалық секторын біріктіретін ұлттық қауіпсіздік пен өңірдің тұрақты дамуын қамтамасыз ететін ажырамас байланыс ретінде қарастыру керек.

Орталық Азиядағы су-энергетикалық қауіпсіздікті жақсартуға ықпал ететін шешуші фактор - барлық мүдделі тараптардың экономикалық мүдделерін ескере отырып және сонымен бірге қазіргі геосаяси мүдделерге жауап бере отырып, су мен энергияны бөлудің тұрақты аймақтық механизмін құру екендігі жасырын емес[2].

Өткен жылдың қазан айында Астанада трансшекаралық су ағындары мен халықаралық көлдерді қорғау және пайдалану туралы БҰҰ ЕЭК Конвенциясы Тараптарының кеңесі өтті. Тараптар Кеңесі өзінің сегізінші сессиясында 2019-2021 жылдарға арналған жұмыс бағдарламасын мақұлдады, оның ішінде 3.3 тармақ «трансшекаралық контекстте су ресурстарының тұрақты және әділ бөлінуіне қолдау көрсету» бар. Қолданыстағы тәжірибеге сүйене отырып, трансшекаралық контекстте су ресурстарын жер үсті және жер асты суларына, сондай-ақ экологиялық ағындарға тұрақты және әділ бөлудің негізгі аспектілеріне қатысты «трансшекаралық өзендердің су ресурстарын бөлу жөніндегі нұсқаулықты» әзірлеу қарастырылған.

Нәтижелерді талқылау. Аумақтың су-энергетикалық ынтықтастықты дамыту қажеттілігі жоғары саяси деңгейде талқыланды. Осылайша, 2018 жылдың тамыз айында Түркменбашы қаласында өткен IFAS Саммитінде Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Орталық Азияның Халықаралық су-энергетикалық консорциумын құру мәселесіне қайта оралудың маңыздылығын атап өтті. Қырғыз Республикасының Президенті Сооронбай Жээнбеков 1998 жылғы Сырдария өзені бассейнінде су-энергетикалық ресурстарды пайдалану туралы келісім бойынша ынтықтастықты қайта бастауды ұсынды[3].

Бірінші мәселе. Орталық Азияның егеменді мемлекеттері арасында қалыптасып келе жатқан нарықтық қатынастар кезеңінде Кеңес заманында әзірленген және қабылданған кешенді пайдалану сызбалары және суды бөлу туралы ережелер қалды. Бұл сызбаалар мен ережелер өзен бассейндеріндегі су қорларын бөлу мен пайдалануды реттейтін нормативтік құжаттар болды. Осы схемаларға сәйкес әр республиканың контекстінде су алу көлемдеріне, суару нормаларына және суармалы жерлерге квоталар белгіленді. Қазіргі уақытта Қырғызстан мен Тәжікстан үшін су ресурстарын пайдалануға мұндай көзқарас сәйкес келмейді, өйткені ол осы мемлекеттердің мүдделерін шектейді, олардың аумағында іс жүзінде аймақтың барлық жер үсті ағындары қалыптасады. Қазақстан трансшекаралық сулар конвенциясының қағидалары мен ережелеріне сүйене отырып, елдер арасындағы трансшекаралық су ағындарын бірлесіп басқару бойынша ынтықтастықты арттыруға ниетті.

Екінші маңызды мәселе - мемлекетаралық суды пайдаланудың саяси және экономикалық принциптерінің болмауы. Барлық салаларда нарықтық экономикаға көшіп, белгілі себептермен су шаруашылығы ескірген күйде қалды. Өздерінің (тұрмыстық) су пайдаланушылары үшін сумен жабдықтау қызметтері үшін ақы енгізу арқылы ОА мемлекеттері көрші мемлекеттердің аумағынан алынған суға төлем жасаудың нарықтық механизмін мүлдем елемеді және су қоймаларын күтіп-ұстау мен пайдалану үшін ешқандай шығындарды өтемей, оны әлі де ақысыз пайдаланады. Сонымен қатар, трансшекаралық өзендер ағынын пайдалануда өзара тиімді қатынастарды орнатуда кейбір жағымды жақтар бар. Осылайша, Шу мен Талас өзендерінің бассейндері үшін 2000 жылы Қырғызстан мен Қазақстан үкіметтері арасында мемлекетаралық су шаруашылығы құрылыстарын пайдалану туралы екіжақты келісім жасалды. Суды тарату көлемін және Қазақстан Республикасының үлестік қатысуына жылдық қаржылық субсидияларды анықтайтын тұрақты комиссия құрылды. Жарты ғасырдан астам уақыт бұрын салынған барлық суды реттейтін және суды тасымалдайтын құрылымдардың қауіпті техникалық жағдайда екендігі және қирау, істен шығу қаупі төніп тұрғанын және бұл тек Қырғызстан үшін емес, өзендердің төменгі ағысында орналасқан жазық көршілес Өзбекстан мен Қазақстан мемлекеттері үшін апат қаупі бар екенін атап өткен жөн.

Мұндай жағдайда барлық мемлекеттердің ортақ қатысуымен ғана мемлекетаралық гидротехникалық құрылыстардың сенімді жұмысының арқасында, демек, кепілдендірілген сумен қамтамасыз етілуі мүмкін.

Үшінші мәселе. Қырғызстан мен ойпат аймағындағы мемлекеттер Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы су дауларын ың басты себебі - гидроэнергетика мен суландыру арасындағы салалық мүдделер. Суды пайдаланудың жыл сайынғы кестесі облыстың таулы және ойпатты аудандары үшін әр түрлі. Қырғызстан мен Тәжікстанның таулы аймақтары едәуір гидроэнергетикалық ресурстарға ие (бұл ретте басқа энергия тасымалдаушыларының ресурстары шектеулі). Қырғызстан суық мезгілде электр энергиясын айтарлықтай өндіруге мүдделі, бұл Тоқтағұл су қоймасынан айтарлықтай су жіберуді қажет етеді, ал су ресурстарының едәуір бөлігі қыста пайдаланылады. Орасан зор суармалы аудандары бар ойпатты республикалар су ресурстарын суару үшін пайдаланады, суға деген сұраныстың артуымен жылы мезгілге сәйкес келеді. Тоқтағұл су электр станциясының энергетикалық режимде жұмыс істеуі үшін жазда судың жиналуы және қыста тұтынуы, ал көршілес елдерде - су ресурстарының қыста жинақталуында және оларды жазда суару үшін тұтынуда су жиналуы қажет. Бұл қайшылықтар Орталық Азия елдері арасындағы «кедергі» болып табылады. Субсидияланған жеткізілімдердің тоқтатылуымен және республикадағы энергетикалық дағдарыстың басталуымен Төменгі-Нарын гидроэлектростанциясы каскадының меншікті гидроэнергетикалық қуаттарын тиімді пайдалану қажеттілігі туралы мәселе туындады. Егер Тоқтағұл су қоймасында жинақталған су ресурстарының жылдық көлемінің 50% -ы қысқы энергетикалық режимге сәйкес іске қосылса, онда қыста өндірісті 2,2 млрд кВт / с-қа арттыруға болады деп есептелді. Қырғызстан Республикасы бұл нұсқаны қолдана алмайды, өйткені ол қолданыстағы шарттарға сәйкес вегетациялық кезеңде судың төменгі жағындағы мемлекеттерге су беру жөніндегі міндеттерін орындайды. Қысқы кезеңдегі энергия шығыны ЖЭО-ның күшейтілген жұмысымен қамтамасыз етіледі. Жылу электр станциясында энергия ресурстарының жетіспеушілігі байқалған кейбір жылдары ғана Қырғызстан қосымша электр қуатын алу үшін Тоқтағұл су қоймасынан қысқы ағындылар көлемін ұлғайтты. Су қоймасынан қысқы су ағыны салдарынан көрші мемлекеттердің жағымсыз реакциясын тудырды, оған Қырғыз елі Қазақстан мен Өзбекстанға қыста электр энергиясының толық өндірілмегендігінің орнын толтыруды ұсынды (ақшалай немесе энергия тасымалдаушылары түрінде). Келісімнің талаптары қабылданған және сақталған жағдайда, Тоқтағұл су қоймасы осы мемлекеттер талап еткен суару режимінде жұмыс істейді. Төменгі-Нарын ГЭС каскадының суару режимімен жұмыс істеуіне байланысты жалпы шығынға мыналар кіреді:

- 1) 2,2 млрд. квт/сағ қысқы электр энергиясының толық өндірілмеуі;
- 2) ЖЭО жұмысына байланысты қоршаған ортаға зиян (ауаның ластануы);
- 3) Тоқтағұл су қоймасын салу және пайдалану кезіндегі ауылшаруашылық жерлерін су басудан және су басудан болған зиян. Нәтижесінде жылдық жалпы шығын шамамен 154,9 миллион долларын құрайды (2002 жылғы есептеулер). Орталық Азияның барлық деңгейдегі өкілдері көптеген ресми кездесулерде бұл мәселені барлық мемлекеттердің үйлестірілген бірлескен іс-қимылдары арқылы ғана шешуге болатындығын мәлімдейді[4].

Орталық Азиядағы су мәселелері бойынша жалпы ұлттық диалог, бірақ, өкінішке орай, бұл келісімдердің барлығы негізінен қағаз жүзінде хаттамалар мен қаулылар түрінде қалады, өйткені әзірге өңірдің мемлекеттері өз мүдделерін көздеуден басқа ешнәрсе жасамайды. Су ресурстарын пайдалану саласында келісімді талап ететін ең үлкен проблема - бұл су ресурстарын мемлекеттер арасында бөлудің келісілген ережелері мен процедураларын әзірлеу. Бұл мәселе барлық елдердің мүдделерін ескеруді ғана емес, сонымен қатар өзен бассейндеріндегі экологиялық тепе-теңдікті сақтауды қажет етеді. Мәселе бүкіл аймақ үшін бірден шешілуі мүмкін емес. Ол әрбір халықаралық өзен бассейні үшін бассейнді біртұтас тұтас – су ресурстарын біріктірілген басқару (СРББ) ретінде басқару қажеттілігін түсінген кезде және таулы да, жазық да аумақтардың мүдделерін ескерген кезде шешілуі тиіс Орталық Азияның су-энергетикалық секторындағы ағымдағы жағдайға байланысты СЭМИ трансшекаралық өзендердің су ресурстарын пайдалану саласындағы Қырғыз Республикасының Ұлттық саясат тұжырымдамасының жобасын әзірледі. Тұжырымдамада барлық Орталық Азия елдерімен ынтымақтастықта жаңа нарықтық қатынастарда Орталық Азияның мемлекеттер мүдделерін қамтамасыз ету қажеттілігі ескерілген. Бұл ұлттық дамудың мемлекеттік

мәселелерін шешудің және су ресурстарын пайдалану саласындағы мемлекетаралық қатынастарды реттеудің құқықтық негізі болуға арналған.

Барлық Орталық Азия елдерінің үкіметтері осы тұжырымдаманың негізгі ережелерін мойындағаннан және қабылдағаннан кейін ғана су ресурстарын интеграцияланған басқаруға (БСЖБ) ауысуға болады, өйткені оларды трансшекаралық өзендерді бассейндік басқару принципі тиімді және ұтымды пайдалануға мүмкіндік береді. Әрине, әр ел өзінің ұлттық мүдделерін қорғауға және өз аумағында суды пайдалануға тырысады, экономиканың дамуына ең көп пайда әкеледі. Ұжымдық мүдделерге басымдық бере отырып, трансшекаралық өзендерді пайдалану саласындағы ынтымақтастықтың маңыздылығы мен қажеттілігін түсіну өте маңызды. Ал дәл осы қағида трансшекаралық су ресурстарын бөлуге жаңа көзқарастың негізін қалауы керек[6].

Зерттеу нәтижесі. Орталық Азия елдері әлі күнге дейін су саласындағы қалыптасқан мемлекетаралық қатынастарды жақсарту үшін ғана емес, сонымен қатар оларды жоғары сапалық деңгейге көтеру үшін, сондай-ақ ұзақ мерзімді тығыз ынтымақтастықтың негізі бола алатын суды пайдаланудың өзара қолайлы тетіктерін құру үшін мүмкіндіктер мен қажетті әлеуетке ие екенін атап өткен жөн. Шынында да, тәжірибе көрсетіп отырғандай, бұл барлық елдердің бассейндегі мүдделерін ескеру негізінде, сондай-ақ халықаралық су құқығының нормалары мен қағидаларына негізделген ұзақ мерзімді және өзара қолайлы негізінде құрылған өзара тиімді ынтымақтастық болады. Өзбекстанда және аймақтағы су ресурстарын басқару саласындағы проблемалық мәселелерді шешу үшін келесі шараларды қабылдауды әзірлеу ұсынылады:

1. Су бассейндерінің шекарасында су ресурстарын бірлесіп басқаруды, аймақтағы трансшекаралық су ресурстарын басқарудың өзара қолайлы тетіктерін құруды, суды бірлесіп пайдаланудың экономикалық талдауларын, Амудария өзендерінің бассейндерінде бірлескен есепке алу мен ақпарат алмасу үшін практикалық іс-әрекеттерді әзірлеуді көздейтін су ресурстарын ұтымды пайдаланудың аймақтық бағдарламасын әзірлеу және қабылдау. Сырдария, шығындар мен пайданы бөлу принципіне негізделген су-энергетикалық жобаларды бірлесіп жүзеге асыруды зерттеу. Жоғарыда аталған «Арал өңірі - экологиялық инновациялар мен технологиялар аймағы» халықаралық конференциясы қарсаңында 2019 жылдың 25 қазанында Нукус қаласында Орталық Азия өкілдерімен Өңірлік бағдарлама жобасын сараптамалық талқылауды ұйымдастыру жоспарлануда[3].

2. Суару және суды үнемдеу жөніндегі аймақтық ғылыми-өндірістік орталығын құру, оның қызметі аймақ елдеріне ауыл шаруашылығы, коммуналдық, өндірістік және басқа салаларда су ресурстарын пайдаланудың тиімділігін арттыруға, суды үнемдейтін ирригациялық технологияларды қолдану мен дамытуға, ирригациялық жүйелерді жетілдіру мен модернизациялауға бағытталады және мелиорация, суды үнемдеудің ғылыми әзірлемелері мен заманауи технологияларын әзірлеу мен енгізуге қолдау көрсету.

3. Аймақ елдері арасындағы трансшекаралық су ресурстарын бірлесіп басқару туралы келісімдерге қол қоюды, сондай-ақ аймақтағы трансшекаралық өзендердің жоғарғы ағысында ірі гидротехникалық құрылыстар салуда ынтымақтастықты әзірлеу. Орталық Азия аймағындағы тұтынушыларды электр және сумен қамтамасыз етуде кешенді шешім табу керек, яғни, су-энергетика мәселелерін бөлек емес, су-энергетикалық мәселелерді бірге қарастыру. Трансшекаралық өзендердегі ұзақ мерзімді реттеу су қоймалары бар, біртұтас елдің емес, бүкіл өңірдің пайдасына өзен ағынын қайта реттей алатын және қайта құруы мүмкін ірі гидроэлектростанциялардың құрылысын ескере отырып, орынды: - осы объектілерді салуға мүдделі тараптардың бірлесіп қатысуы; - ұзақ мерзімді реттеу гидроэлектростанцияларының жұмысына қатысушылардың құқықтары мен міндеттерін заң жүзінде бекітуі керек жоғары және төменгі елдердің қатысуымен көпжақты келісім жасау. Су мәселелерін талқылау және аймақтың трансшекаралық өзендерінің ресурстарын пайдаланудың өзара тиімді шешімдерін табу мақсатында Өзбекстан тарапы көрші елдермен белсенді жұмыс істейді. Атап айтқанда: «Өзбекстан Республикасы Ауыл және су ресурстары министрлігі мен Түрікменстанның Ауыл және су ресурстары министрлігі арасындағы су ресурстарын басқару мәселелері бойынша ынтымақтастық туралы келісімге» қол қойылды;

– Қазақстан, Түрікменстан және Тәжікстанмен суды пайдалану мәселелері бойынша жұмыс топтары құрылды;

–Сырдария өзенінің бассейнінде қоршаған ортаны қорғау және судың сапасы бойынша өзбек-қазақстандық бірлескен жұмыс тобы жұмыс істейді;

– Өзбекстан мен Қырғызстан арасында Біріккен екіжақты су комиссиясын құру туралы келісімге қол жеткізілді. Жоғарыда аталған факторлар көрсеткендей, соңғы жылдары аймақ елдері арасындағы су қатынастары едәуір күшейе түсті, трансшекаралық суды пайдалануды шешуде оң динамика байқалады[7].

Алайда, қазірдің өзінде атап өткендей, біздің алдымызда тұрған үлкен экологиялық проблемалар аймақтағы барлық елдердің біріккен және интеграцияланған өзара іс-қимылын талап етеді. Индустрияландыру, жоғары демографиялық өсу және урбанизация деңгейі, сондай-ақ азық-түлікке сұраныстың артуы жағдайында табиғи ресурстарға деген қажеттілік жылдан-жылға артып келеді. Осылайша, қазіргі уақытта облыста 72 миллионнан астам адам тұрады, ал БҰҰ болжамдары бойынша 2050 жылға қарай халық саны 94 миллионға жетеді. Сонымен қатар, Орталық Азия экологиялық апаттарға жиі ұшырайтын аймақтардың қатарына кіреді. Атап айтқанда, Дүниежүзілік банктің бағалауы бойынша, егер ХХІ ғасырдың аяғында қолданыстағы мөлшерлемені сақтай отырып, әлемдегі орташа температура Цельсий бойынша 4 градусқа көтерілсе, онда Орталық Азияда өсім 7 градус болады. Сонымен бірге ауа температурасының жоғарылауы Арал маңында болады деп күтілуде. Осыған байланысты Орталық Азияда төтенше жағдайлар мен табиғи апаттардың жоғары тәуекелдері сақталады, бұл аймақтық қауіпсіздікке үлкен қауіп төндіреді. Осылайша, аймақ елдері су тасқыны, тау көлдерінің жарылуы, көшкін, сел, қар көшкіні, шаңды дауыл сияқты қауіпті құбылыстарға осал болып қала береді. 300 альпі көлдері әлі күнге дейін жаңалық ашады. Мамандардың есептеулері бойынша орташа жылдық температураның 2-4 градусқа жоғарылауымен Орталық Азиядағы тау мұздықтарының көлемі 78% -ға дейін төмендеуі мүмкін. Сонымен қатар, аймақ елдерінің күш-жігері негізінен апаттардың салдарын жою жөніндегі жұмыстарға бағытталған, ал халықаралық тәжірибеде табиғи апаттарды бақылау, болжау және алдын-алу жүйелерін жетілдіру бойынша жұмыс басым болып табылады[8].

Қорытынды. Дүние жүзі тұрғындарын су ресурстарымен қамтамасыз ету проблемасы өзекті болып саналады. БҰҰ-ның пікірінше, су проблемалары барлық континенттерге әсер етіп, экожүйелердің тұрақтылығына және әлеуметтік-экономикалық дамуға қауіп төндірді. Бұл әлемнің 40-тан астам елінде тұратын 2 миллиардтан астам адамға әсер етеді. 2030 жылға қарай ғаламшардағы ғаламдық су тапшылығы 40% жетуі мүмкін. Модельдеу негізінде судың болашақ қажеттілігін бағалау қазіргі кезде суландыру және экологиялық қажеттіліктерге арналған суға деген сұраныстың қанағаттандырылмай отырғанын көрсетті, ал климаттың өзгеруі жағдайында Орталық Азиядағы су ресурстарының тапшылығы едәуір күшейеді. Мысалы, 2040 жылдарға қарай Әмудария мен Сырдария бассейндеріндегі өзендер ағынының ұлғаюы жағдайында да Өзбекстанда суаруға арналған жалпы су тапшылығы, бағалау бойынша, 8%, тұрақты ағынмен - 15%, ағынның азаюымен су тапшылығы 33% жетуі мүмкін. Сонымен қатар, су-экологиялық мәселелері туралы айтқан кезде Арал мәселесін ескермеуге болмайды, бұл суды пайдалану, қоршаған орта және стратегиялық қауіпсіздік мәселелерінің өзара әсерінің сенімді дәлелі. Бүгінгі күні Арал теңізінің құрғақ бөлігінде ауданы 5,5 миллион гектардан асатын жаңа тұзды шөл пайда болды, оны жыл сайын 90 күннен астам уақыт бойы шаңды дауылдар басып, атмосфераға жыл сайын 100 мың тоннадан астам шаң мен улы тұздарды алып жүрді. Арал теңізінің құрғақ кетуінің жағымсыз салдары еліміздің ғана емес әлемдік мәселелік сипатқа ие болды. Осыған байланысты, Өзбекстан, Қазақстан, Түркіменстан және басқа да аймақ елдері Арал теңізінің кеуіп кетуінің жағымсыз салдарын жою және Арал аймағындағы экологиялық және әлеуметтік-экономикалық жағдайды жақсарту бойынша жүзеге асырып жатқан ауқымды шараларды атап өту қажет. Мысалы, 2019 жылдың соңына дейін Орталық Азия елдері Арал теңізінің құрғақ қалған түбінде 500 мың гектарға қорғаныс ретінде орман отырғызуды жоспарлап отырмыз. 2028 жылға дейін 1,2 миллион гектарға дейін орман өсіру күтілуде. Сонымен қатар, Арал өңірі үшін БҰҰ-ның Адам қауіпсіздігі жөніндегі серіктестік сенім қоры құрылды, оның негізгі мақсаттары денсаулық сақтау, экономикалық даму, экологиялық ахуал, әлеуметтік қорғау және басқа аспектілерді қоса алғанда, Арал аймағындағы халықтың өміріне байланысты өзекті проблемаларды шешуге үйлестірілген тәсілді қамтамасыз ету болып табылады. Сондай-ақ, қор Өзбекстан үкіметінің, БҰҰ

агенттіктері мен донорлар қауымдастығының күш-жігерін біріктіру, аймақтың дамуына техникалық және қаржылық ресурстарды жұмылдыру және оның тұрақты дамуы үшін аймаққа жаңа білім, инновациялық технологиялар мен тәсілдерді тарту арқылы Арал өңірін дамытуға кешенді көмек көрсетумен айналысады. Қор ХАҚҚ қызметін қайталамайтынын, бірақ бүкіл аймақтың мүдделері үшін қаражат жинауға бағытталған құрылым екенін ерекше атап өтуге болады.

Ұсынылып отырған **тұжырымдаманың** негізгі ережелері:

- суды пайдаланудың экономикалық механизмін қабылдау, яғни су ресурстарын нарықтық қатынастарға сәйкес келетін бағасы бар тауар ретінде тану;
- барлық ОА мемлекеттері үшін суды басқару саясатында өзара тиімді шарттарды қабылдау;
- су ресурстарының қалыптасуы мен пайдаланылуын бақылаудың тиімділігін арттыру, сондай-ақ қауіпті гидрологиялық құбылыстар мен олардың салдарларын мемлекетаралық деңгейде болдырмау және азайту мақсатында трансшекаралық өзендердің бірлескен мониторингі;
- гидротехникалық құрылыстардың қауіпсіздігін мемлекеттік қадағалау жүйесін құру;
- өзен бассейндерінде қолайлы экологиялық жағдайды қамтамасыз ету.

Жоғарыда аталған факторларды ескере отырып, Орталық Азиядағы су-экологиялық қауіпсіздік пен тұрақты дамудың кепілі болып табылатын бірнеше тармаққа аударғым келеді. Орталық Азиядағы су ресурстарын пайдалану және экологиялық ахуалды жақсарту мәселелерін шешу аймақ елдері үшін ортақ міндет болып табылады және тек бірлескен күш-жігердің арқасында ғана біз аймақтағы барлық елдердің мүдделерін ескере отырып, нақты нәтижелерге қол жеткізе аламыз. Бүгінгі күні сындарлы және өркениетті диалогты алға жылжытатын құқықтық құралдарды қабылдау арқылы аймақтық келісімге қол жеткізуден басқа бұл мәселелерді шешудің басқа баламасы жоқ[9].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жильцов С.С. *Постсоветское пространство: тенденции развития*. М.: Эдель-М. 2001. 199 с.
2. Гриняев С.Н., Фомин А.Н. *Актуальные вопросы применения механизма биржевой торговли для решения водно-энергетических проблем стран Центральной Азии. Аналитический доклад*. М.: Центр стратегических оценок и прогнозов, 2009. С. 3.
3. Сырлыбаева Б.Р. *Управление водными ресурсами как фактор обеспечения безопасности Центральноазиатского региона // Актуальные проблемы безопасности и сотрудничества в Каспийско-Центральноазиатском регионе: материалы XI Ежегодной Алматинской конференции (г. Алматы), 20 июня 2013 г.* Алматы: КИСИ. 2013. С. 119—148.
4. Жильцов С.С., Зонн И.С. *Борьба за воду // Индекс безопасности, 2008, № 3. С. 49—62.*
5. Пикулина М.Л. *Проблема трансграничных водных ресурсов в Центральной Азии // Казахстан Спектр, 2013, № 1. С. 31—42*
6. Искандархонова Б.А. *Правовое регулирование использования трансграничных рек в Центральной Азии // Московский журнал международного права, 2007, № 3. С. 140—153.*
7. Борисова Е. *Таджикистан — Узбекистан: борьба за водные ресурсы // История и современность, март 2011. С. 93—106*
8. Петров Г. *Конфликт интересов между гидроэнергетикой и ирригацией в Центральной Азии. Его причины и пути преодоления // Центральная Азия и Кавказ, 2010, № 3. С. 59—72.*
9. *Диалог по водным вопросам в Центральной Азии: через национальное к общерегиональному: Материалы Второго Центральноазиатского экспертного форума (Нур-Султан – Бурабай, 5-6 сентября 2019 г.) / Под общ. ред. З.К. Шаукеновой – Нур-Султан: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 2019. – 232 с.*
10. *References:*

11. 1. Zhiltsov S. S. *post-Soviet space: tendencies of development*. Moscow: Edel-Moscow, 2001 – - 199 P.
12. 2. Grinyaev S. N., Fomin A. N. *topical issues of application of the exchange trade mechanism to solve the water and energy problems of Central Asia*. Analytical report. Moscow: Center for Strategic Assessments and forecasts, 2009. - P. 3.
13. 3. Syrlybayeva B. R. *management of water resources as a factor in ensuring safety in the Central Asian region // actual problems of safety and cooperation in the Caspian-Central Asian region: material of the XI annual Almaty conference (Almaty), June 20, 2013*. - Almaty: kisi. 2013. - pp. 119-148.
14. 4. Zhiltsov S. S., Zonn I. S. *Borba for water // index of safety*, 2008, No. 3, pp. 49-62.
15. 5. Pikulina M. L. *problem of Transcontinental water resources in Central Asia // spectrum of Kazakhstan*, 2013, No. 1, pp. 31-42
16. 6. Iskandarkhonova B. A. *law regulation of the use of transboundary rivers in Central Asia // Moskovsky Journal of international law*, 2007, No. 3, pp. 140-153.
17. 7. Borisova E. *Tajikistan-Uzbekistan: struggle for Water Resources/ / history and modernity*, March 2011. - pp. 93-106
18. 8. Petrov G. *conflict of interest between hydropower and irrigation in Central Asia. Its advantages and ways of overcoming // Central Asia and the Caucasus*, 2010, No. 3, pp. 59-72.
19. 9. *dialogue on water issues in Central Asia: through the National national: material of the second Central Asian expert forum (Nur-Sultan – Burabay, September 5-6, 2019) / under general. Ed. Shaukenova Z. K.-Nur-Sultan: Kazakhstan Institute of Strategic Studies under the president of the Republic of Kazakhstan*, 2019. – 232 P.
- 20.